

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/178896>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

BIJDRAGEN
EN
MEDEDELINGEN

HISTORISCH JAARBOEK VOOR GELDERLAND

DEEL CVII

2016

VERENIGING GELRE

ARNHEM

2016

in deze militaire nederzettingen en behandelt hij ook de reeds bekende aanknopingspunten betreffende de andere forten. Bij zijn beschrijving van de forten maakt Paul van der Heijden uitvoerig gebruik van archeologische en numismatische voorbeelden. Ook heeft de auteur oog voor het landschap en de invloed die de Romeinen hierop gehad hebben. Voor de eerste reeks houten forten moeten onvoorstelbaar veel bomen zijn gebruikt. Dit geldt ook voor de vele schepen die zijn gebouwd voor de binnenvaart of voor de handel met Britannia. De kaalslag in het landschap moet gigantisch zijn geweest. Dat de Romeinen zich hier bewust van waren blijkt uit pollenonderzoek ten zuiden van Nijmegen. Daar is bewijs gevonden voor bosbouw in de Romeinse tijd. Een zelfde soort onderzoek heeft de kaalslag aan de Germaanse kant van de Rijn aangetoond.

In de derde eeuw veranderde het leven aan de rand van het Rijk aanzienlijk, evenals de bewaking van de rijksgrens. Veel van de forten werden verlaten en alleen wachtposten bleven achter om de legers in het achterland te waarschuwen bij een mogelijke aanval. Hierdoor werd het land direct aan de grens kwetsbaar. De Romeinen lieten steeds vaker Germaanse volken de grensstreken bewonen in ruil voor de verdediging van deze grens. Aan het begin van de vijfde eeuw was het gedaan met de Romeinse aanwezigheid in deze gebieden.

Deze nieuwe visie op de limes in Gelderland en de Lage Landen wordt ondersteund met doeltreffende voorbeelden en mooie illustraties. Door het gebruik van archeologische vondsten, in combinatie met de geschreven bronnen weet de auteur de Romeinse tijd in deze streken te ontdoen van het oude beeld en kleurt het met vele nieuwe kleuren een beetje voor ons in.

Emiel van der Laan

- 1 Meer hierover is te vinden in het werk: N. Roymans en M. Fernández-Götz, 'Caesar in Gaul. New perspectives on the archaeology of mass violence', in: T. Brindle e.a. (red.), *TRAC 2014. Proceedings of the twenty-fourth Theoretical Roman Archaeology Conference, which took place at the University of Reading, 27-30 March 2014 (Oxford 2015)* 70-80.

H. Verdonk, *Alzey-Zutphen. Een onderzoek naar het rijksleer te Alzey van de graven van Zutphen*, B. Aarts (ed.) (Sdu Uitgevers: Den Haag 2012) 351 blz.; ISBN 978-901-2390-72-9 (te bestellen via www.alzey-zutphen.nl, waar het boek ook gedownload kan worden).

Dit postuum verschenen boek, bezorgd door Bas Aarts, is pas laat onder de aandacht van de redactie gekomen. Dit verklaart waarom deze recensie nu eerst verschijnt. Het werk is de bekroning van een reeks van 26 (grotendeels in eigen beheer uitgegeven) publicaties waarin Henk Verdonk (1944-2011) aan oorkonden, kronieken en necrologieën nieuwe en vaak baanbrekende inzichten en hypothesen ontlokt over de afstamming en oudste generaties van de graven van Gelre, de graven van Zutphen en andere middeleeuwse geslachten.

Het vertrekpunt van het hier gerecenseerde boek is de bekende oorkonde van 28 december 1107, waarin koning Hendrik v een graafschap in Friesland erfelijk in leen geeft aan graaf Hendrik van Zutphen (zoon van Otto 'de Rijke') in ruil voor het leen Alzey (ten noordwesten van Worms), dat graaf Hendrik teruggeeft aan de koning. In de literatuur pleegt te worden aangenomen dat de graven van Zutphen in het bezit van het rijksleen Alzey zijn gekomen via verwantschap met de Ezzonen, een hoogadellijke familie die genoemd is naar de Lotharingse paltsgraaf Ezzo (koosnaam voor Erenfried), die het aanzien van zijn geslacht verder wist te vergroten door een dochter van keizer Otto II en de Byzantijnse Theophanu in de wacht te slepen. Uit een oorkonde van 897 blijkt dat een zekere graaf Erenfried en zijn echtgenote voordien in het bezit zijn geweest van een landgoed te Alzey. Het rijksleen Alzey zou via dit echtpaar zijn overgegaan op de van hen afstammende Ezzonen en via de moeder van Otto 'de Rijke', die in een onechte oorkonde van 1059 Adelheid genoemd wordt, in het bezit van de graven van Zutphen zijn gekomen. Daartoe wordt verondersteld dat deze Adelheid een dochter is geweest van Ezzo's zoon Ludolf, die volgens de stichtingsgeschiedenis van de abdij Brauweiler (*Fundatio monasterii Brunwilariensis*) gehuwd was met Mathilde, een dochter van een zekere graaf Otto van Zutphen. In deze gedachtegang is deze Otto een overgrootvader van Otto 'de Rijke' en is zowel het domein Zutphen als het rijksleen Alzey via deze Adelheid in het bezit van de Zutphense graven, Otto 'de Rijke' en diens zoon Hendrik gekomen.

Het is deze (ingeburgerd geraakte) voorstelling van zaken die Verdonk aan een grondig onderzoek onderwerpt en uiteindelijk resoluut afwijst. Volgens Verdonk zijn de in 897 genoemde graaf Erenfried en zijn echtgenote kinderloos overleden en kunnen zij dus niet de stamouders van de Ezzonen zijn, laat staan dat de Ezzonen het rijksleen Alzey van hen geërfd hebben (p. 42, 44). Via een uitgebreid onderzoek naar de Ezzonen en andere families waaruit de Duitse koningen en keizers de Lotharingse paltsgraven gerekruteerd hebben (dit onderzoek beslaat haast 200 bladzijden!), laat Verdonk zien dat er geen aanwijzingen zijn dat het rijksleen Alzey ten tijde van de Ezzonen verbonden was met het paltsgravenambt of anderszins in het bezit is geweest van de Ezzonen of hun voorouders. Volgens Verdonk is Alzey pas nadat het door graaf Hendrik van Zutphen in 1107 was afgestaan aan koning Hendrik v via diens erfgenamen deel gaan uitmaken van het paltsgrafelijk bezit (p. 302).

Nu er geen aanwijzingen zijn dat het rijksleen Alzey aan de graven van Zutphen is toegevallen via verwantschap met de Ezzonen, vervalt de reden om Adelheid, de veronderstelde moeder van Otto 'de Rijke', als een dochter van de Ezzoon Ludolf en diens vrouw Mathilde aan te merken. Verdonk acht het zelfs ronduit onwaarschijnlijk dat Adelheid een dochter van Ludolf en Mathilde was (hij ziet haar eerder als een zus van Mathilde: p. 322). Ludolf en Mathilde hadden twee zonen die kinderloos zijn overleden en de stichtingsgeschiedenis van Brauweiler wekt volgens Verdonk de indruk dat daarmee hun nageslacht was uitgestorven (p. 136-137). Hier hinkt de auteur echter op twee gedachten. Elders in zijn boek (p. 166-167) sluit hij namelijk niet uit dat koningin Sophia (de vrouw van de in 1088 overleden tegenkoning Herman van Salm) via een dochter van Ludolf en Mathilde afstamt van keizer Otto II en keizerin Theophanu.

Als de graven van Zutphen niet via de Ezzonen aan het rijksleen Alzey zijn gekomen, hoe dan wel? Volgens Verdonk is dit gebeurd via het huwelijk van graaf Otto 'de Rijke' met Judith van Arnstein, een dochter van graaf Lodewijk I van Arnstein. Graaf Lodewijk I van Arnstein behoorde tot de erfgenamen van de vermoedelijk kinderloos overleden (p. 318) graaf Berthold van Stromburg, die omstreeks 1072-1074 samen met zijn echtgenote het klooster Ravengiersburg stichtte en aan dit klooster onder meer de *urbs*, de kerken en de tienden van Alzey schonk (p. 241-243). Dit brengt Verdonk tot de slotsom dat het rijksleen Alzey afkomstig moet zijn geweest uit de erfenis van de stichters van het klooster Ravengiersburg en via hun (aan)verwant graaf Lodewijk I van Arnstein in het bezit van de graven van Zutphen moet zijn gekomen (p. 317-319, 323).

Een beoordeling van deze alternatieve verklaring van het gegeven dat graaf Hendrik van Zutphen volgens de oorkonde van 28 december 1107 in het bezit was van het rijksleen Alzey, wordt bemoeilijkt door de betrouwbaarheid van deze oorkonde. Tot voor enkele jaren terug stond haar echtheid buiten kijf. Ook in het boek van Verdonk wordt hier niet aan getwijfeld. Maar inmiddels is in de digitale voorpublicatie van de oorkonden van Hendrik V, die zullen worden uitgegeven in het kader van de *Monumenta Germaniae Historica*, de oorkonde over de ruil van het leen Alzey tegen een graafschap in Friesland als onecht aangemerkt. Op de publicatie van de argumenten die hieraan ten grondslag liggen en de mogelijke consequenties voor de inhoudelijke betrouwbaarheid van de oorkonde, moet nog worden gewacht.¹

Verdonk verwerpt niet alleen de heersende opvatting dat de graven van Zutphen via de Ezzonen aan het rijksleen Alzey zijn gekomen, maar hij kruist ook de degen met nieuwere hypothesen over de voorouders van de graven van Zutphen die (nog) geen gemeengoed zijn (p. 83-88, 133-136). Ik doel op de door Hein Jongbloed uitgewerkte theorie dat de in de stichtingsgeschiedenis van Brauweiler genoemde graaf Otto van Zutphen (de schoonvader van de Ezzoon Ludolf) dezelfde is als graaf Otto van Hammerstein en dat deze via zijn vrouw Ermengard van Verdun in het bezit is gekomen van het domein Zutphen.² Verdonk meent dat Otto van Zutphen en Otto van Hammerstein niet dezelfde persoon kunnen zijn, omdat deze vereenzelviging de ongerijmde consequentie zou hebben dat twee generaties later een kleinzoon en achternicht van deze Otto van Zutphen/Hammerstein een destijds verboden huwelijk zouden hebben gesloten (p. 135-136). Dat een vereenzelviging van beide Otto's van het betrokken huwelijk een echtverbintenis tussen verwanten maakt, staat echter allerm minst vast.³

Dat een boek van deze omvang en diepgang op onderdelen tot tegenspraak uitnodigt, is onvermijdelijk. Henk Verdonk heeft met hulp van Bas Aarts een indrukwekkende studie afgeleverd, die onmisbaar is voor iedereen die zich bezighoudt met Alzey, de kring van verwanten rond de Lotharingse paltsgraven, de graven van Stromburg of de graven van Zutphen. Het boek bevat geen genealogische tafels, zodat de lezer, wil hij of zij niet verdwalen in de vele netwerken van verwantschappen die in het boek ontvouwd worden, er goed aan doet zelf samenvattingen of schema's te maken. Het loont de inspanning!

Joseph Fleuren

- 1 <http://www.mgh.de/ddhv/> (laatstelijk bezocht op 22 september 2016).
- 2 H.H. Jongbloed, 'Wanburtich: Heinrichs II. Beteiligung an der Wahl von Kamba (1024)', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 62 (2006) 1-63; Idem, 'Tussen "paltsverhaal" en "Ijssellinie". Averarda "van Zutphen" (†11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 97 (2006) 57-130. Zie voor een kritiek en weerwoord: E. Hlawitschka, 'Kaiser Heinrich II., der Hammersteinsche Eheprozess und die Ezzonen', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 76 (2012) 53-90; H.H. Jongbloed, 'Nochmals der Hammersteiner Eheprozess. Zur Antwort auf Eduard Hlawitschka', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 80 (2016) 211-238.
- 3 Het gaat om het huwelijk tussen Koenraad, hertog van Beieren, en Judith van Schweinfurt. Koenraad was een kleinzoon van Otto van Zutphen en Judith een kleindochter van Hendrik van Schweinfurt en Gerberga. Uit de kroniek van Thietmar van Merseburg (v.34-35) blijkt dat Gerberga een broer Otto had. Verdonk veronderstelt dat deze dezelfde is als Otto van Hammerstein. In dat geval heeft een gelijkstelling van Otto van Hammerstein en Otto van Zutphen inderdaad tot gevolg dat dit huwelijk naar toenmalige maatstaven vanwege te nauwe verwantschap verboden was. Of broer Otto identiek is aan Otto van Hammerstein is echter de vraag. Tyroller identificeert hem met Otto, graaf in de gouw Grabfeld (nabij Schweinfurt), vermeld in 999, 1000, 1002 en 1008 (F. Tyroller, 'Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter', in: W. Wegener (red.), *Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte* (Göttingen 1962-1969) 74, 78-79).

P. Tummers e.a. (red.) *Limburg. Een geschiedenis*, 3 delen: periode tot 1500 (596 blz.); periode 1500-1800 (432 blz.); tijdvak na 1800 (528 blz.) (Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap: Maastricht 2015) geïll.; ISBN 978-90-81960-22-9.

De provinciegeschiedenis, of beter gezegd de gewestelijke geschiedschrijving, is een van de oudste vormen van geschiedbeoefening in Nederland. In Holland, toen een graafschap dat ongeveer de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland omvatte, verscheen al aan het begin van de veertiende eeuw de *Rijmkroniek van Holland*, geschreven door Melis Stoke, mogelijk gebaseerd op ouder werk. Daarna volgden er meer kronieken over dit gewest. In 1551 verscheen *De kroniek van Zeeland* van Jan Reygersbergh en in 1696 volgde de *Nieuwe kroniek van Zeeland* van Mattheus Smallegange. Over de Gelderse geschiedenis verscheen in 1639 *Historiae Gelrica libri XIV* van Isaac Pontanus, dat ten dele gebaseerd was op het werk van Paulus Merula, hoogleraar te Leiden. Arend van Slichtenhorst, rechtsgeleerde, maakte het werk van Pontanus voor het grote publiek toegankelijk en voegde er en passant nog een aantal hoofdstukken aan toe. Zijn werk verscheen in 1653. Ook in de achttiende eeuw werden er boeken over de geschiedenis van Gelderland gepubliceerd.

Niet alle gewesten lijken zo goed bedeed. Mogelijk had dat te maken met een, in vergelijking met Holland, Zeeland en Gelderland minder goed ontwikkelde gewestelijke identiteit. In het geval van Limburg hield het in ieder geval ook verband met het feit dat het gebied pas rond 1840 zijn huidige vorm kreeg. Limburg bestond gewoonweg niet tot die tijd; er was niets dat ook maar enigszins op de hedendaagse provincie leek; het middeleeuwse hertogdom met dezelfde naam lag grotendeels ten zuiden van de huidige provincie.

Natuurlijk zijn de grenzen van andere provincies ook weleens verschoven. Holland is